

ROŚLINY LECZNICZE W NAJWCZEŚNIEJSZYCH DOKUMENTACH WIEDZY MEDYCZNEJ

MEDICINAL PLANTS IN THE EARLIEST DOCUMENTS ON MEDICAL KNOWLEDGE

Kamila Musiał^{1(A,E,F)}

¹Instytut Zootechniki Państwowy Instytut Badawczy w Balicach, Zakład Systemów i Środowiska Produkcji

Musiał, K. (2017). Rośliny lecznicze w najwcześniejszych dokumentach wiedzy medycznej. *Rozprawy Społeczne*, 11(4), 56-63.
<https://doi.org/10.29316/rs.2017.39>

Wkład autorów:

- A. Zaplanowanie badań
- B. Zebranie danych
- C. Dane – analiza i statystyki
- D. Interpretacja danych
- E. Przygotowanie artykułu
- F. Wyszukiwanie i analiza literatury
- G. Zebranie funduszy

Streszczenie

Lecznicze wykorzystanie różnych gatunków roślin towarzyszyło już starożytnym cywilizacjom. Sprzyjała temu umiejętność przekazywania wiedzy za pośrednictwem pisma, która posłużyła transferowi informacji w przestrzeni i czasie. Dzięki temu do dzisiaj ocalały dzieła pochodzące ze starożytności i średniowiecza, w których utrwalona została wiedza ówczesnych cywilizacji na temat gatunków roślin leczniczych, jak i sposobów ich wykorzystania. Do najbardziej znaczących dokumentów z tamtych czasów należą m.in. „Zielnik” legendarnego cesarza Sheng Nong, „Papyrus Ebersa” czy też „Phisica”, autorstwa najbardziej znanej kobiety związanej z nauką w okresie średniowiecza – Św. Hildegardy z Bingen. Gatunki roślin, które pojawiły się w tych dziełach przypisano do trzech umownych grup, przez co dokonano ich podziału na: rośliny halucynogenne, zioła stosowane w kuchni jako przyprawy oraz tzw. „cudowne rośliny zdrowia, młodości i wesołości”.

Słowa kluczowe: rośliny lecznicze, stare dokumenty wiedzy medycznej

Summary

Some healing properties of various plant species have already been known by the ancient civilisations. It was possible due to the ability to transfer knowledge through writing, which served to convey information in space and time. Owing to that, some important works could survive from antiquity and medieval times, which presented consolidated knowledge of the then contemporary civilisations on species of medicinal plants, as well as the methods they were applied. The most significant documents of those times included, among others, the work by the legendary emperor – Sheng Nong, *Ebers' Papyrus* or *Phisica* by St. Hildegard of Bingen, – the most famous woman in medieval science. The species of plants that were described in those works were assigned to three contractual groups, namely: hallucinogenic plants; herbs used in cuisine as spices, as well as the so called “miraculous medicinal plants” for health, youthfulness and cheerfulness”.

Keywords: medicinal plants, old documents of medical knowledge

Tabele: 2

Ryciny: 0

Literatura: 31

Otrzymano: kwiecień 2017

Zaakceptowano: listopad 2017

Wstęp

Zainteresowanie pozyskiwaniem wiedzy dotyczącej roślinnych środków leczniczych, stanowi jeden z najstarszych obszarów myśli społecznej. Już uczonych żyjących w czasach starożytnych absorbowała myśl, aby poznać takie właściwości otaczającej przyrody, które pomogą leczyć lub łagodzić dolegliwości zdrowotne. We wspólnotach plemiennych zamieszkujących różne, często odległe od siebie miejsca na kuli ziemskiej, m.in. w starożytnych Chinach, Egipcie i Indiach, niezależnie od siebie tworzono podobne mikstury z tych samych lub blisko ze sobą spokrewnionych gatunków roślin. W wyniku tego dawne cywilizacje pozostawiły po sobie liczne opisy surowców i leków roślinnych, które nierzadko stosowane są po dziś dzień. Wielu badaczy tej materii odkrywało sposoby leczenia poprzez doświadczenia, obserwację lub przypadek, a wiedzę dotyczącą lecz-

niczych właściwości roślin przekazywano najpierw ustnie, następnie za pomocą malowideł i rysunków, aby wreszcie zacząć ją zapisywać (Kawałko, 1986; Klimczak, Klimczak, 2011).

Skuteczne przekazywanie zdobytej wiedzy łączy się właśnie z wynalazkiem pisma i odkąd pojawiły się różne formy zapisu, np. na: glinianych tabliczkach, papirusach i pergaminach, można mówić o utrwalonym na nośniku materialnym przekazywaniu informacji w przestrzeni i czasie. Wielu badaczy uważa, że książka w postaci zwoju papirusowego panuje w świecie myśli i słowa niepodzielnie od końca IV w. p.n.e. Dzięki temu już w starożytności wyraźna była tendencja do gromadzenia różnego rodzaju piśmiennictwa, m.in.: urzędowego, religijnego oraz naukowego. Usystematyzowaniem starych dokumentów wiedzy medycznej zajęła się powstała w XIX wieku historia medycyny, która jest nauką o zdrowiu i chorobie w wymiarze historycznym, wymagając także dużej wiedzy przyrod-

Adres korespondencyjny: Kamila Musiał, Instytut Zootechniki Państwowy Instytut Badawczy w Balicach, Zakład Systemów i Środowiska Produkcji, ul. Krakowska 1, 32-083 Balice k. Krakowa, e-mail: kamila.musial@izoo.krakow.pl, tel.: +48 784 05 99 55

Copyright by: Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Kamila Musiał

Czasopismo Open Access, wszystkie artykuły udostępniane są na mocy licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-użycie niekomercyjne-na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-SA 4.0, <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>).

niczej (Brzeziński, 1988; Głombiowski, Szwejkowska, 1979; Świderkówna, Nowicka, 2008; Żmigrodzki, Babik, Pietruch-Reizes, 2006).

W artykule podjęto próbę scharakteryzowania wybranych, najdawniejszych dokumentów wiedzy medycznej i wskazania ich znaczenia poprzez powiązanie z gatunkami roślin leczniczych. Ma to świadczyć o kształtowaniu się wiedzy utylitarnej i wysokiej świadomości społecznej dawnych wspólnot, w zakresie znajomości i zastosowania różnych roślin, w tym dla celów leczniczych.

Koncepcja pracy i jej zakres

Ponieważ człowiek spośród wszystkich innych naczelnych wyróżnia się najwyższym rozwojem psychiki i życia społecznego, od tysięcy lat z powodzeniem wytwarza wysublimowaną kulturę (Charymska, 2015). Różne gatunki roślin przedstawiane były często w rozmaitych wytworach kultury ludzkiej, oprócz historycznych ksiąg związanych z naukami przyrodniczymi, pojawiały się m.in. w literaturze pięknej i sztuce różnych okresów (Musiał, 2015; Musiał, 2016). Opracowanie ma charakter przeglądowy i dotyczy identyfikacji oraz syntetycznego przedstawiania gatunków roślin leczniczych w najważniejszych dokumentach medycznych ludzkości, sięgających czasów starożytności i średniowiecza.

Zaawansowane cywilizacyjnie społeczności ludzkie istniały w różnych częściach Euroazji już około 3 tysięcy lat p.n.e., zwłaszcza w miejscach charakteryzujących się łagodnym klimatem, najczęściej w dolinach dużych rzek. W tych najstarszych kulturach, które najprawdopodobniej pozostawały ze sobą w jakimś kontakcie był już kalendarz, jednostki miar i wag oraz pismo. Duża była także wiedza na temat roślin uprawnych oraz leczniczych, przedstawianych w różnych dziełach o tematyce związanej z medycyną i leczeniem przy pomocy ziół. W opracowaniu, bazując

na dostępnej, wybranej literaturze z tego zakresu, starano się te gatunki przypisać do określonych autorów i miejsc oraz zaklasyfikować je do poszczególnych rodzin botanicznych i form życiowych. Dokonano również podziału na trzy umowne grupy, mieszczące w sobie większość rozpoznanych w tych dziełach gatunków: rośliny halucynogenne (H), zioła stosowane w kuchni jako przyprawy (P) oraz tzw. „cudowne rośliny zdrowia, młodości i wesołości” (C). Nomenklaturę łacińską i przynależność do rodzin botanicznych podano wg prac: Mirek, Piękoś-Mirek, Zajac A., Zajac M. (2002) oraz Strzelecka, Kowalski (2000).

Wybrane dokumenty i traktaty medyczne starożytności i średniowiecza

Wielotysięczną historią zielarstwa, której początki sięgają trzeciego tysiąclecia p.n.e. mogą pochwalić się Chiny czasów legendarnego cesarza Sheng Nong, zwanego chińskim ojcem rolnictwa i lecznictwa. Według podań wysyłał on na wszystkie strony świata specjalne ekspedycje mające sprowadzić egzemplarze flory i minerałów, aby poznać ich właściwości uzdrawiające. Zebrana wiedza odnośnie sposobu ich przygotowania i stosowania posłużyła do opracowania najstarszego chińskiego zielnika. W „*Zielniku*” wydanym w 2700 r. p.n.e., opisano 252 znane już wtedy gatunki roślin leczniczych i szczegółowo określono ich wpływ na ludzki organizm oraz podano opisy około 365 różnych lekarstw (tab. 1). Jako że powstał popyt na owe zioła lecznicze i wytwarzane z nich leki, cesarz przyczynił się do zainicjowania handlu pomiędzy krajami Wschodu i Południa. Pierwsza w świecie farmakopea z 502 r. n.e., a więc urzędowy spis leków, nawiązywała do doświadczeń Sheng Nonga i zawierała opisy 730 różnych roślin o znaczeniu terapeutycznym. Dla porównania europejskie prace botaniczne okresu renesansu zawierały zwykle tylko 300 do 600 opisów flory (Lewkowicz-Mosiej, 2012).

Tabela 1. Najdawniejsze dokumenty wiedzy medycznej w ujęciu chronologicznym

Lp	Przedział czasowy	Miejsce	Autor	Tytuł dzieła	Zakres opisywanej wiedzy	Źródło*
Starożytność						
1.	Ok. XXVII w p.n.e.	Chiny	Sheng Nong	„ <i>Zielnik</i> ”	Ok. 250 gat. roślin leczniczych	14
2.	XVI w p.n.e.	Egipt	odnaleziony przez Ebersa	„ <i>Papirus Ebersa</i> ”	Ok. 900 recept	1,6,27,28
3.	VII w p.n.e.	Asyria	Assurbanipal	„ <i>Słownik</i> ”	Ok. 200 gat. roślin	2,17
4.	VI w p.n.e.	Indie	Sushruta	„ <i>Sushruta Samhita</i> ”	Traktat poświęcony chirurgii	25
5.	V-IV w p.n.e.	Grecja	Hipokrates z Kos	„ <i>Corpus Hippocraticum</i> ”	Opis ok. 300 medykamentów	7,15,17
6.	I w n.e.	Rzym	Dioskurydes	„ <i>Materia Medica</i> ”	Ok. 600 gat. roślin	21
7.	I w n.e.	Rzym	Pliniusz Starszy	„ <i>Historia Naturalis</i> ”	Opis leczniczych właściwości ziół	21
8.	II w. n.e	Grecja	Klaudiusz Galen	„ <i>Therapeutike Methodos</i> ”	Nowe postaci leków	13
Średniowiecze						
9.	X-XI w	Persja	Avicenna	„ <i>Canon medicinae</i> ”	Leki fitoterapeutyczne i zielarskie	5,17,27
10.	XI-XII w	Niemcy	Św. Hildegarda z Bingen	„ <i>Physica</i> ”	Koncepcja leczenia przyrodą	3,10,27

Źródło: opracowanie własne: *źródła literaturowe – numery nadane zgodnie ze spisem literatury

W starożytnym Egipcie medycyna nie miała jednoznacznego charakteru, a wyróżniono jej dwa główne rodzaje: empiryczno-racjonalny oraz magiczno-religijny. Ten drugi typ sztuki leczenia zawdzięczał swe powstanie ingerencji bogów, którzy uczynili to bynajmniej nie w celu ulżenia w cierpieniu swoim wyznawcom, ale ponieważ sami bardzo tego potrzebowali. Egipskim bogom niezwykle często zdarzało się chorować, odnosić rany, a nawet umierać. Bogiem, który nauczył ludzi sztuki leczenia był *Thot*, pan wiedzy wszelakiej, któremu przypisywano autorstwo traktatów medyczno-egzorcystycznych. Informacji o medycynie i stosowaniu roślin leczniczych dostarczają po dzień dzisiejszy odnalezione i odczytane papirusy, które zachowały się z tamtych czasów, wytwarzane z włókien łądyg wodnej rośliny *Cyperus papyrus* (Adamowski, 2014).

Najwięcej wiadomości w tym zakresie dostarczył dokument zatytułowany „*Papyrus Ebersa*”, nazwany na cześć jego odkrywcy - który zakupił go w Tebach - żyjącego w XIX wieku profesora egiptologii w Jenie i Lipsku Georga Ebersa (Drozd, 2012). Po wstępnych badaniach jego treści stwierdzono, iż jest to największe i zarazem najpiękniejsze z zachowanych dzieł o tematyce farmaceutyczno-medycznej. Autorem myśli, które utrwalone zostały przez nieznanego skrybę miał być sam *Thot*, natomiast Ebers, dzięki istniejącym na odwrocie papirusu notatkom kalendarzowym ustalił iż dokument ten powstał w latach 1553 - 1550 p.n.e. Jednak uważa się, że fragmenty papirusu są odpisem z o wiele starszych źródeł, pochodzących prawdopodobnie nawet z IV tysiąclecia p.n.e. (Szumowski, 1994). Ponadto autorem rozdziału „chirurgicznego” miał być *Imhotep*, czyli mityczny lekarz-bóg żyjący w III tysiącleciu p.n.e. Papirus opublikowany został w 1876 roku, w postaci zwoju długości ponad 20 metrów i zawierał 108 rozdziałów, z których każdy składał się z 20-22 wierszy. Na jego kartach znajdowało się także 876 „recept”, tzw. gotowych przepisów leczniczych, których składnikami w większości były surowce roślinne, a także liczne informacje z zakresu chorób wewnętrznych, chirurgii i stosowania minerałów. Papirus zaopatrzony był w spis treści i komentarze, można tam znaleźć także szereg nieznanych już dzisiaj określeń, najprawdopodobniej fachowych terminów medycznych, nieprzetłumaczalnych w dzisiejszych czasach. Po odczytaniu zapisu stał się on do dzisiaj najważniejszym dokumentem staroegipskiej medycyny (Strzelecka, Kowalski, 2000).

Z zapisów ksiąg cywilizacji babilońsko-asyryjskiej i egipskiej wynika, że pierwszą biblioteką była księżnica króla Assurbanipala z VII wieku p.n.e. w Niniwie, na terenie dzisiejszego Iraku, która zawierała w swoich zbiorach około 25 tysięcy dzieł. Assurbanipal był ostatnim potężnym władcą Asyrii, potrafił pisać i czytać, co wówczas stanowiło rzadkość nawet wśród elit tego państwa. Choroba w tamtejszej kulturze była odczytywana jako gniew bogów, zły duch którego miał przepędzić dawca zdrowia bóg *Marduk* (Gładkowska-Rzeczycka, 2009). W swojej bibliotece, ponownie odkrytej dla świata w XIX wieku, władca ten zgromadził dzieła obejmujące całą ówczesną wiedzę, spisana

pismem klinowym na glinianych tabliczkach zawierających m.in. teksty medyczne, traktujące o sposobach radzenia sobie z różnymi schorzeniami. Podstawowym źródłem wiedzy o medycynie i znajomości roślin leczniczych z tamtego okresu jest do dzisiaj „*Słownik*” Assurbanipala, w którym zawarte były wiadomości dotyczące około 200 gatunków roślin i ich użytkowania, z podziałem na zboża, warzywa, środki narkotyczne i gumo-żywicodajne. Podczas wykopalisk na terenie Niniwy, znaleziono ponadto dowody na stosowanie przez Asyryjczyków w VII w. p.n.e. wyciągów z różnych trujących roślin (Brzeziński, 1988; Motyka, Marcinkowski, 2010; Żmigrodzki i in., 2006).

Także historia Indii jest bardzo bogata pod tym względem. System medycyny indyjskiej rozwinięty w starożytności zwany jest *ajurwedą*, co w wolnym tłumaczeniu oznacza „wiedzę o życiu” i zajmuje się zdrowiem fizycznym, psychicznym i duchowym (Rhyner, 2000). Medycyna praktykowana przez Hindusów mieszała się z działaniem sił nadprzyrodzonych, wierzono np. że chorobę można wypędzić z ciała dzięki modlitwom, amuletom, a także ofiarom. Poprzez zaklęcia starano się przenosić dolegliwości z jednej istoty żywej na drugą, a medycyna była domeną kapłanów. Najsłynniejszym hinduskim lekarzem tego nurtu był Sushruta, który pozostawił po sobie pisma w języku sanskryckim, zawierające szczegółowy opis medycyny hinduskiej. Był on autorem traktatu poświęconego chirurgii pt. „*Sushruta Samhita*”, gdzie m.in. określił dokładną liczbę chorób na 1120. Wierzono wówczas w znaki i to co ich znaczenie niosło ze sobą, a lekarze byli przekonani, iż to one snują rokowania odnośnie chorego. Twierdzono, iż źle wróżyło, jeśli posłaniec przybywszy po medyka był smutny, bojaźliwy, chory lub odziany w brudne szaty, a także jeżeli przyjechał na ośle, w południe, o północy, podczas zaćmienia księżyca, albo był kobietą. Dobrym znakiem było jeśli lekarz udając się do chorego napotkał na swojej drodze kobietę z niemowlęciem, dziewczynę czy też pędzącego konia.

Największym z lekarzy greckich był żyjący w V i IV wieku p.n.e. Hipokrates z Kos, nazywany ojcem medycyny, który jest autorem składanej do dzisiaj przysięgi lekarskiej oraz twórcą etyki lekarskiej, opierającej się na zasadzie „*primum non nocere*”. Pozostawił liczne pisma, z których najsłynniejsze dzieło używane przez bardzo długie lata także w czasach nowożytnych to „*Corpus Hippocrateum*”. Zawiera ono całą ówczesną wiedzę medyczną i opis około 300 medykamentów pochodzenia roślinnego, zwierzęcego i mineralnego. Wiele teorii przypisywanych Hipokratesowi pochodzi ze szkół lekarskich Egipcu, uważanego w naszym kręgu kulturowym za kolebkę medycyny (Gładkowska-Rzeczycka, 2009). Wiedzę zdobytą podczas licznych podróży, a dotyczącą środków leczniczych i metod leczenia, wykorzystał w praktyce. Stosował zioła niepoddane żadnej obróbce, uważał bowiem, że środki lecznicze w przyrodzie znajdują się w optymalnej postaci, do której organizm człowieka w trakcie jego rozwoju doskonale się przystosował, wywierając więc w tej formie najkorzystniejsze działanie leczni-

cze. Pozostawił pionierskie wówczas opisy działania medykamentów sporządzonych przez siebie, wraz z opisami dolegliwości przeciwko którym je stosowano (Marciniak, 2009; Motyka, Marcinkowski, 2010). Drugim najwybitniejszym lekarzem starożytnej Grecji był żyjący w II w. n.e. Klaudiusz Galen z Pergamonu, znajdującego się na egejskim wybrzeżu dzisiejszej Turcji. Wprowadził on nowe postaci leków: proszki, wyciągi, nalewki na wodzie, occie i winie oraz różnego rodzaju mazidła, noszące do dziś nazwę preparatów galenowych. Jego sposoby opracowywania lekarstw obowiązywały nawet przez 1500 lat po śmierci Galena. Dorobek pisarski Klaudiusza Galena jest olbrzymi, obejmuje blisko 400 dzieł, w tym około 150 na tematy medyczne, spośród których największe znaczenie miało „*Therapeutike Methodos*” (Koskowski, 1932).

Dioskurydes był żyjącym w I wieku naszej ery greckim lekarzem i botanikiem, który żył i pracował w Rzymie, jako lekarz w armii Nerona. Dzięki temu dużo podróżował i poszukiwał leków w całym basenie Morza Śródziemnego. Zastąpił jako autor 5-tomowego dzieła pt. „*Materia Medica*”, które było najważniejszą księgą o ziołach w czasach starożytnych i prekursorem późniejszych farmakopei. Znajdują się tam informacje o około 600 różnych gatunkach i rodzajach roślin oraz ich zastosowaniu. Dzieło to zrobiło wówczas ogromną karierę, ponieważ było pierwszą ilustrowaną księgą medyczną i pozostawało w użyciu aż do XVII wieku, a jej autor stał się uznanym autorytetem zarówno w kulturze Zachodu jak i Wschodu. Jest ono niezwykle ważnym źródłem wiedzy o historii zielarstwa i ziołolecznictwa, informuje o znaczeniu i stosowaniu roślin leczniczych w świecie starożytnym oraz zawiera nazwy roślin w wymarłych już językach - dackim i trackim. Także żyjący w I wieku naszej ery w Imperium Rzymskim Pliniusz Starszy, był autorem traktatu pt. „*Historia Naturalis*”, zawierającego m.in. elementy związane z lecznictwem, gdzie podawał własności medyczne różnych ziół (Koskowski, 1932; Pavord, 2005).

W Średniowieczu zielarstwem i ziołolecznictwem zajmowali się przede wszystkim mnisi w klasztorach, a medycynę charakteryzował scholastyczny racjonalizm i codzienna empiria (Bujałowska, 1988). Avicenna był żyjącym na przełomie X i XI wieku perskim lekarzem i filozofem, który do dzisiaj bywa nazywany ojcem nowoczesnej medycyny. Był autorem kilkuset prac z zakresu wielu dziedzin ówczesnej nauki i komentatorem pism Arystotelesa, wywarł także znaczący wpływ na europejską scholastykę. W zakresie nauk lekarskich był on wyznawcą myśli Galena, stworzył m.in. dzieło pt. „*Canon medicinae*”, które zawiera całością wiedzy o lecznictwie tego greckiego medyka. Odegrało ono dużą rolę w jego epoce oraz stanowiło podstawę teorii i praktyki medycznej przez wiele kolejnych stuleci. Avicenna zawarł w nim wiedzę z zakresu: anatomii i fizjologii człowieka, podał opisy chorób, był też pierwszym medykiem, który wprowadził dla ludzi zachodu wschodnią technikę masażu. Jako pierwszy zalecał także dokładne mycie zębów i zwrócił uwagę na dobroczynne działanie pijawek. Jego kanon medycyny dotyczył także roślin

leczniczych czyli ziołolecznictwa, gdzie wymienia się ich około 800 gatunków (Strzelecka, Kowalski, 2000; Motyka, Marcinkowski, 2010; Ciechomska, 2014).

Żyjąca w XII wieku Św. Hildegarda z Bingen, jest do dzisiaj najbardziej znaną kobietą związaną z nauką w epoce średniowiecza oraz uważa się ją za pierwszą przyrodniczkę w historii nauki. Pochodziła z zamożnego rodu, a ponieważ w młodości mieszała prorocze wizje, oddano ją do pustelni gdzie nauczyła się czytać i pisać, a po śmierci nauczyciela założyła klasztor. W późniejszym czasie była przełożoną klasztoru benedyktynek koło Bingen, nad Renem. Hildegarda reprezentowała nurt mistyczny odnośnie refleksji o przyrodzie, uważała że obecna jest w niej boska energia, a ciało ludzkie jest swoistym mikrokosmosem. Przez to pewnie obecnie uważana jest za patronkę leczenia holistycznego za pomocą ziół oraz ruchu przeciwko cywilizacji o nazwie „*New Age*”. Jedno z jej dzieł pt. „*Physica*”, dotyczyło botaniki i zawierało koncepcję leczenia ludzi przyrodą oraz przez przywracanie harmonii. Zawarte były w nim opisy właściwości roślin uprawnych i dziko rosnących z obszaru śródziemnomorskiego, o których informacje czerpała bezpośrednio od ludu. Znalazły się w nim także opisy ówczesnego rolnictwa, ogrodnictwa oraz ogólnego stanu nauki w Niemczech (Bujałowska, 1988; Strzelecka, Kowalski, 2000; Kania, Baraniak, Grys, 2014).

Recepty oraz wybrane rośliny lecznicze podawane w najdawniejszych traktatach wiedzy medycznej

W starych dziełach dotyczących lecznictwa można znaleźć m.in. różne recepty, z których wynika jakie rośliny były stosowane na konkretne schorzenia. W „*Papirusie Ebersa*” wymieniano między innymi: czosnek, cebulę morską, jaskółcze ziele, aloes, jałowiec pospolity, szantę zwyczajną, kozieradkę, mak, mandragorę, tymianek, koper, kminek, bieluń oraz miętę (tab. 2). Za lek znieczulający w owym czasie powszechnie służyło opium, ale w celu zmniejszenia bólu używano także substancji spokrewnionych z mandragorą, m.in. atropiny i skopolaminy. Właściwości szanty zwyczajnej znali i doceniali już egipcjscy kapłani, a w starożytnym Rzymie uważana była za cenny lek ziołowy, mający działanie wykrztuśne i rozkurczające na mięśnie gładkie (Podbielkowski, 1989; Wolski, Baj, Matosiuk, Kwiatkowski, Ziewiec, 2007). W celu przeczyszczenia żołądka robiono miksturę z rącznika pospolitego, owoców daktyłowca właściwego, cibory wyczyńcowatej, łodygi maku a także sproszkowanej kolendry siewnej. Powyższe składniki należało namoczyć w zimnym piwie, a otrzymaną mieszaninę trzeba było precedzić i stosować przez 4 dni. W celu wypędzenia glisty z żołądka zalecano picie cieczy złożonej z mleka oraz bylicy piołun w postaci utartego suszu. Natomiast środek leczniczy boga *Re*, przeznaczony na różne „boskie choroby”, złożony był z: rozgrzanego miodu, wosku, startego kadzidła, nasion lnu, cebuli, prasowanych rodzynek, bulwy z cibory wyczyńcowej, opium, owoców kolendry oraz świeżego piwa. Powstałą z tych składników maść należało

nakładać na chore miejsca. W celu stworzenia środka moczoopędnego trzeba było ugotować wywar z owoców lnu zwyczajnego, pęczka cebuli, mąki pszennej, miodu oraz cibory papirusowej. Przygotowany odwar należało przecedzić i zażywać po troszku przez 4 dni. W „*Papirusie Ebersa*” można znaleźć także opisy zastosowania wyciągów z różnych trujących roślin,

m.in. z lulka czarnego i szaleju jadowitego (Motyka, Marcinkowski, 2010). Wymieniany jest tam ponadto opis działania aloesu, występującego w „*Papirusie ..*” pod nazwą *khetawa*, który potem podawany był także przez Dioskurydesa i Galena, a następnie przez wielu innych badaczy w czasach średniowiecza i nowożytnych (Strzelecka, Kowalski, 2000).

Tabela 2. Rośliny występujące w wybranych starych dokumentach wiedzy medycznej

Lp	Nazwa rośliny i przynależność do „umownej” grupy	Rodzina botaniczna	Zielnik	Papirus Ebersa	Canon medicae	Physica	Forma życiowa	Źródło*
1.	Aloes (<i>Aloe sp.</i>) C	Asphodelaceae		+			bylina	1,22,27
2.	Anyż gwiazdkowaty (<i>Illicium verum</i>) P, C	Illiciaceae	+			+	drzewo	10,20,22,23,26
3.	Bieluń dziedzierzawa (<i>Datura stramonium</i>) H	Solanaceae			+		jednor.	5,17,22
4.	Bylica pospolita (<i>Artemisia vulgaris</i>) H, P	Asteraceae	+	+		+	bylina	1,10,22,23,26
5.	Bylica piołun (<i>Artemisia absinthium</i>) H, P	Asteraceae		+		+	bylina	1,22,23,26
6.	Cebula jadalna (<i>Allium cepa</i>) P	Alliaceae		+		+	bylina	1,22,23
7.	Cebula morska (<i>Urginea maritima</i>) P	Hyacinthaceae		+			bylina	1,22
8.	Cibora papirusowa (<i>Cyperus papyrus</i>) I	Cyperaceae		+			bylina	1,22
9.	Cibora wyczyńcowata (<i>Cyperus alopecuroides</i>) I	Cyperaceae		+			bylina	1,22
10.	Czosnek pospolity (<i>Allium sativum</i>) P	Alliaceae	+	+	+	+	bylina	1,9,22,23
11.	Daktylowiec właściwy (<i>Phoenix dactylifera</i>) P	Palmae		+			drzewo	1,22
12.	Jałowiec pospolity (<i>Juniperus communis</i>) I	Cupressaceae		+			krzew	1,22
13.	Jaskółcze ziele (<i>Chelidonium majus</i>) H	Papaveraceae		+			bylina	1,22
14.	Kminek zwyczajny (<i>Carum carvi</i>) P	Apiaceae		+		+	dwulettnia	1,22,23,26
15.	Kolendra siewna (<i>Coriandrum sativum</i>) P	Apiaceae		+		+	jednor.	1,22,23
16.	Konopie indyjskie (<i>Cannabis indica</i>) C	Cannabaceae	+				jednor.	20,22,24
17.	Koper włoski, fenkuł (<i>Foeniculum officinale</i>) P, C	Apiaceae		+		+	dwulettnia	1,10,22,23
18.	Kozieradka pospolita (<i>Trigonella foenum-graecum</i>) P	Fabaceae		+		+	jednor.	1,22,23
19.	Len zwyczajny (<i>Linum usitatissimum</i>) I	Linaceae		+			jednor.	1,22
20.	Lulek czarny (<i>Hyoscyamus niger</i>) H	Solanaceae		+	+		jednor.	1,5,17,22
21.	Macierzanka piaskowa (<i>Thymus serpyllum</i>) P	Lamiaceae				+	półkrzew	10,22,23,26
22.	Majeranek ogrodowy (<i>Majorana hortensis</i>) P	Lamiaceae				+	jednor.	22,23
23.	Mak lekarski (<i>Papaver somniferum</i>) H	Papaveraceae	+	+	+	+	jednor.	1,14,22,23,24
24.	Mandragora lekarska (<i>Mandragora officinalis</i>) H	Solanaceae		+		+	bylina	1,5,22,23
25.	Melisa lekarska (<i>Melissa officinalis</i>) P	Lamiaceae				+	bylina	22,23
26.	Mięta pieprzowa (<i>Mentha piperita</i>) P	Lamiaceae		+	+	+	bylina	1,10,22,23
27.	Miłorząb dwuklapowy (<i>Ginkgo biloba</i>) C	Ginkgoaceae	+				drzewo	22,24
28.	Prześl skrzypowata (<i>Ephedra equisetina</i>) H, C	Ephedraceae	+				krzew	14,20,22
29.	Rącznik pospolity (<i>Ricinus communis</i>) I	Euphorbiaceae		+			jednor.	1,22
30.	Rzewień lekarski (<i>Rheum rhaponticum</i>) C	Polygonaceae	+				bylina	14,20,22
31.	Sałata jadowita (<i>Lactuca virosa</i>) H	Asteraceae			+		jednor.	5,17,22
32.	Szalej jadowity (<i>Cicuta virosa</i>) H	Apiaceae		+			bylina	1,5,17,22
33.	Szanta zwyczajna (<i>Marrubium vulgare</i>) P	Lamiaceae		+			bylina	1,22,30
34.	Szczwół plamisty (<i>Conium maculatum</i>) H	Apiaceae			+		dwulettnia	5,17,22
35.	Tymianek pospolity (<i>Thymus vulgaris</i>) P	Lamiaceae				+	bylina	10,22,23,26
36.	Urginia morska (<i>Urginea maritima</i>) I	Liliaceae		+			bylina	1,22
37.	Żeń - szeń (<i>Panax ginseng</i>) C	Araliaceae	+				bylina	14,22,24

Źródło: opracowanie własne. *źródła literaturowe – numery nadane zgodnie ze spisem literatury

Objaśnienia do tabeli: **H** – rośliny halucynogenne, **P** – przyprawy, **C** – „cudowne rośliny zdrowia, młodości i wesołości”, **I** – inne, jednor. – roślina jednoroczna

W średniowieczu Avicenna opisał miksturę stosowaną wówczas do usypiania przed operacjami, będącą wyciągiem na który składały się: bielutk dziedzierzawa, lulek czarny, szczywół plamisty oraz sałata jadowita, która kiedyś była rośliną uprawną, a jej sok mleczny wykorzystywano jako substytut opium (Motyka, Marcinkowski, 2010; Ciechomska, 2014). Natomiast Św. Hildegarda z Bingen zalecała zwłaszcza stosowanie leków roślinnych w charakterze przypraw, jako dodatek do wszelkich potraw, słusznie zakładając, że większość surowców znajdujących się w roślinach przyprawowych zawiera jakieś substancje chemiczne o działaniu farmakologicznym. Pomimo, że w Średniowieczu nie znano ich składu chemicznego, zdawano sobie sprawę, że niektóre z nich wpływają korzystnie na organizm człowieka w przypadku konkretnych chorób. Na przykład w dolegliwościach bólowych zębów zalecano płukać jamę ustną szalwią lub miętą, a do tłustych posiłków dodawać tymianek, macierzankę lub majeranek. Na wzdęcia i inne dolegliwości gastryczne podawano koper włoski, kminek i miętę. Także bylica pospolita była wspominana przez Hildegardę jako przyprawa używana w mieszance z innymi ziołami, m.in. anyżem, fenkułem i melisą. Pojawiała się ona także na kartach dzieł starożytnych, wspomina ją chiński „Zielnik”, oraz w późniejszym okresie Klaudiusz Galen (Podbielkowski, 1989; Storl, 2009). Św. Hildegarda propagowała także higienę w życiu klasztornym, co w owych czasach było raczej zjawiskiem wyjątkowym (Bujalowska, 1988; Kania i in., 2014).

Rośliny lecznicze znajdujące się w starożytnych i średniowiecznych traktatach medycznych, można w większości zaklasyfikować do trzech umownych grup: roślin o działaniu halucynogennym, ziół stosowanych w kuchni jako przyprawy oraz tzw. „cudownych roślin zdrowia, młodości i wesołości”. Do pierwszej z nich zaliczono w dużej mierze przedstawicieli rodziny psiankowatych (Solanaceae) oraz selerowatych (Apiaceae), które ze względu na występujące w nich różne alkaloidy zawierają całą gamę roślin o właściwościach halucynogennych (tab. 2). Wymieniane były one w tych przekazach jako składniki „magicznych receptur” lub śmiertelnie trucizny, znajdowały także zastosowanie w ówczesnej medycynie, jako że powodując głęboki sen były stosowane podczas operacji chirurgicznych. Do dzisiaj doceniane są także ich właściwości lecznicze, na przykład rozkurczowe czy przeciwwymiotne (Ciechomska, 2014). Typowym reprezentantem psiankowatych jest mandragora lekarska, która jest leczniczą byliną o działaniu narkotycznym, nasennym i znieczulającym, obecnie stosowaną do leczenia reumatyzmu. Jest to jedna z najstarszych z roślin leczniczych, wymieniana już w „*Papirusie Ebersa*” oraz w dziele Św. Hildegardy z Bingen. Jej korzeń przypomina kształtem ciało człowieka, przez co już od starożytności przypisywano jej wiele magicznych i leczniczych właściwości. Mandragorę stosowano w leczeniu dolegliwości: oczu, uszu, przy artretyzmie oraz wrzodach, miała wywoływać miesiączkę, ułatwiać poród

i zapłodnienie, była także środkiem przeciwko łyśnieniu (Podbielkowski, 1989). Także lulek czarny to roślina roczna, opisana przez Św. Hildegardę, jako roślina służąca do produkcji tzw. eliksirów miłości. Natomiast inhalacje z użyciem dymów z palonych nasion lulka stosowane były do leczenia tak zwanych robaków zębowych, które dzisiaj mogą być utożsamiane z próchnicą zębów.

Do ziół stosowanych również w kulinariach należą zwłaszcza przedstawiciele trzech rodzin botanicznych: jasnotowatych (Lamiaceae), selerowatych (Apiaceae) oraz czosnkowatych (Alliaceae). Przykładem jest koper włoski, zwany także fenkułem, który jest dwuletnią rośliną zielną z rodziny selerowatych (Apiaceae). Według Św. Hildegardy koper włoski spożyty w każdej postaci miał uszczęśliwić człowieka, nadawał skórze ładnego koloru i przyjemnego zapachu, a także wspomagał trawienie (Podbielkowski, 1989; Posh, 2001). Mięta pieprzowa jest jedną z najstarszych przyprawowych i leczniczych bylin z rodziny jasnotowatych (Lamiaceae), doceniona i stosowana z powodzeniem była już w czasach starożytnych. Wymienia ją „*Papirus Ebersa*”, gdzie była używana do balsamowania zwłok, a w starożytnej Grecji Pliniusz Starszy zalecał napar z mięty jako środek łagodzący migrenę oraz otwierający umysł, dlatego jego uczniowie nosili wianki z mięty. W okresie Średniowiecza wykorzystywano miętę przede wszystkim wg zaleceń Awicenny, ale też Św. Hildegarda zalecała jej stosowanie w leczeniu zaburzeń trawiennych, w dolegliwościach wątroby i woreczka żółciowego, w artretyzmie, czy w zapaleniu pęcherza (Posh, 2001). Innym przedstawicielem jasnotowatych jest macierzanka piaskowa, półkrzew o płożących się pędach, znany także już w starożytności. Dioskurydes i Pliniusz zalecali jej stosowanie, a w Grecji balsamowano zwłoki przy użyciu olejku macierzankowego, natomiast Św. Hildegarda polecała macierzankę, pisząc o niej tak: „...Człowiek, którego ciało jest chore tak, że się wstrętne wzburza, niech je to zioło często z mięsem czy też warzywami ugotowane, a ciało jego wewnątrz się wyleczy i oczyści.” (Kania i in., 2014; Podbielkowski, 1989). Z kolei czosnek pospolity to bylina z rodziny czosnkowatych (Alliaceae), będąca jednym z najstarszych środków leczniczych i przyprawowych znanych człowiekowi i stosowanym we wszystkich kulturach od najdawniejszych czasów. Informacje zawarte w „*Papirusie Ebersa*” wskazują, że czosnek stanowił część codziennej diety Egipcjan, także starożytne teksty medyczne z Chin, Indii, Grecji i Rzymu, przepisywały tej roślinie wiele zastosowań, w tym redukcję zakażeń i ochronę przed toksynami (Podbielkowski, 1989; Yun i in., 2013).

Wreszcie interesującą grupą roślin widniejącą w najstarszych traktatach medycznych wydają się być tzw. „cudowne rośliny zdrowia, młodości i wesołości”, pochodzące z kontynentu azjatyckiego. Zalicza się tutaj przede wszystkim żeń – szeń, który jest byliną z rodziny araliowatych (Araliaceae), uważaną za najbardziej znany lek harmonizujący Azji i jeden z najstarszych leków świata. W „*Zielniku*” Sheng Nonga był

opisany jako jeden z ważniejszych surowców roślinnych do wyrabiania leków, a współczesne badania pozwoliły na nowo określić zakres działania i opracować jego wskazania terapeutyczne. Uważano już wtedy że korzeń *Panax ginseng* wzmacnia 5 organów: serce, śledzionę, płuca, nerki i wątrobę, rozjaśnia myśli, oddala lęki, a przyjmowany przez dłuższy czas wzmacnia ciało i wydłuża życie (Podbielkowski, 1989; Ratsch, 1992). Także miłorząb dwuklapowy, drzewo z rodziny miłorzębowatych (Ginkgoaceae), podawany był w „Zielniku” Sheng Nonga, jako roślina poprawiająca koncentrację i pamięć, a także samopoczucie. Z kolei mak lekarski to roczna roślina z makowatych (Papaveraceae), która od tysiącleci posiadała uniwersalne zastosowanie jako środek leczniczy i żywnościowy. Uprawiany był w celu pozyskania z niego jadalnych nasion oraz opium, które jest stężalnym sokiem z naciętych niedojrzałych makówek. W asyryjskich tekstach medycznych mak był nazywany „rośliną radości”, a w starożytnym Egipcie i Grecji opium było zażywane jako lek w celach hedonistycznych. Także Sheng Nong podawał go w swojej pracy, Hipokrates stosował w celach leczniczych sok z nacinanych makówek, a pozyskanie opium było dokładnie przedstawione w dziele Dioskurydesa (Ratsch, 1992). Inną „rośliną radości” są konopie indyjskie, będące roczną rośliną z rodziny konopiowatych (Cannabaceae), leczącą biegunkę i udar słoneczny, pobudzającą trawienie, wzmagającą apetyt oraz odświeżającą umysł. Konopie podawane były np. w „Zielniku” i cesarz Sheng Nong zachęcał w nim poddanych do korzystania z tego zieleń przy dolegliwościach wszelkiego rodzaju. W tym celu opisywał on także wykorzystanie innych leczniczych ziół, takich jak: rzewień lekarski, prześl skrzypowatą i anyż gwiazdkowaty (Niewiadomska, Stanisławczyk, 2004; Ratsch, 1992).

Podsumowanie

Współczesne zielarstwo i ziołolecznictwo, a także zastosowanie ziół dla celów kulinarnych, oparte jest w dużej mierze o starożytne i średniowieczne tradycje użytkowania roślin. W najdawniejszych cywilizacjach Dalekiego i Bliskiego Wschodu oraz obszaru śródziemnomorskiego, przez wieki poznawano rośliny i gromadzono o nich wiedzę. W wyniku tego znajdujemy tam wiele gatunków roślin reprezentujących różne rodziny botaniczne oraz formy życiowe, stosowanych do leczenia rozmaitych schorzeń. Początkowo informacje o nich przekazywane były ustnie, jednak do rozpropagowania i utrwalenia wiedzy z tego zakresu, aż do czasów współczesnych w głównej mierze przyczynił się wynalazek pisma. W starożytnych kulturach dzisiejszych Chin, Indii, Babilonii czy Egiptu, znajomość roślin leczniczych stanowiła wiedzę o tyle cenną, co praktyczną, pomagającą wyzwolić się z różnych chorób i dolegliwości. Jest ona także dobrze udokumentowana, poprzez powstałe księgi i może stanowić swoistą skarbnicę praktycznych informacji także dla człowieka współczesnego. W tym nurcie starego ziołolecznictwa, zdominowanym niemal wyłącznie przez mężczyzn, w szczególności wyróżnia się Św. Hildegarda z Bingen. Jako pierwsza kobieta związana z naukami przyrodniczymi w swoich czasach, wyodrębniła i opisała różne zioła oraz przyprawy, mające zastosowanie w wytwarzaniu recept i leków roślinnych. Wraz z opisami jej poprzedników, tworzą one po dzień dzisiejszy swoisty kanon ziołolecznictwa, wobec czego starożytnym i średniowiecznym uczonym zajmującym się tą tematyką należy się uznanie i pamięć.

Literatura:

- Adamowski, K. (2014). Farmacja i medycyna w starożytnym Egipcie. *Aptekarz Polski*, 96 (74), Pobrane z: <http://www.aptekarzpolski.pl/2014/08/08-2014-farmacja-i-medycyna-w-starozytnym-egipcie/>
- Brzeziński, T. (1988). Wprowadzenie do historii medycyny. W: T. Brzeziński (red.), *Historia medycyny* (s. 11-22). Warszawa: Wyd. PZWL.
- Bujałowska, B. (1988). Spontaniczny rozwój medycyny od empirii do medycyny kapłańskiej. Medycyna jako przedmiot kultu. W: T. Brzeziński (red.), *Historia medycyny* (s. 23-51). Warszawa,
- Charymska, E. (2015). Kim jest człowiek? Hierarchia wartości. *Rozprawy Społeczne*, 3 (9), 5-11.
- Ciechomska, M. (2014). Maści czarownic, śmiertelne trucizny i serum prawdy: historia i wykorzystanie psychoaktywnych roślin z rodziny Solanaceae. *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ, Nauki Ścisłe*, 9(2), 19-34.
- Drozd, J. (2012). Wczoraj i dziś ziołolecznictwa. *Przegląd Medyczny Uniwersytetu Rzeszowskiego i Narodowego Instytutu Leków w Warszawie*, 2, 245-251.
- Gładykowska-Rzeczycka, J. J. (2009). Zdrowie – choroby nie tylko w pradziejach. *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 15, 37-74.
- Głombowski, K., Szwejkowska, H. (1979). *Książka rękopiśmienna i biblioteka w starożytności i średniowieczu*. Warszawa: PWN.
- Yun, H. M., Ban, J. O., Park, K. R., Lee, Ch. K., Jeong, H. S., Han, S. B., Hong, J. T. (2013). Potential therapeutic effects of functionally active compounds isolated from garlic. *Pharmacology & Therapeutics*, 1, 15-24.
- Kania, M., Baraniak, J., Gryś, A. (2014). Ziołolecznictwo i zalecenia żywieniowe według Św. Hildegardy z Bingen. Cz. II. *Postępy Fitoterapii*, 2, 104-109.
- Klimczak, A., Klimczak, K. (2011). Magia w medycynie. *Kultura i historia*, 20, pobrane z: <http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/3074>

12. Kawałko, M. (1986). *Historie ziołowe*. Lublin: Kraj. Agen. Wyd.
13. Koskowski, B. (1932). Udział farmacji galenowej w rozwoju nauk przyrodniczych. *Wiadomości Farmaceutyczne*, 27, 353-357.
14. Lewkowicz-Mosiej, T. (2012). *Leksykon roślin leczniczych*. Warszawa: Świat Książki.
15. Marciniak, K. (2009). Etymologia i charakterystyka narkotyków. W: K. Raczkowski (red.), *Narkotyki. Organizacja przestępczości i systemy przeciwdziałania* (s. 135-193). Warszawa: Wyd. Akad. Prof.
16. Mirek, Z., Piękoś-Mirkowa, H., Zając, A., Zając, M. (2002). *Flowering plants and pteridophytes of Poland, a checklist. (Krytyczna lista roślin naczyniowych Polski)*. Kraków: Wyd. IB PAN.
17. Motyka, M., Marcinkowski, J. (2010). Dlaczego zażywali środki psychoaktywne? Cz. I. Rola i znaczenie środków psychoaktywnych w kulturze: od Pradziejów do początku XX wieku. *Probl. Hig. Epidemiol*, 95(2), 223-233.
18. Musiał, K. (2015). Przyroda w kulturze Polski – łąka i flora łąkowa. *Wieś i Doradztwo*, 4(85), 22-28.
19. Musiał, K. (2016). łąka i jej flora w gospodarstwach rolnych jako motyw literacki. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, 3, 85-97.
20. Niewiadomska, I., Stanisławczyk, P. (2004). *Narkotyki*. Lublin: Wyd. KUL.
21. Pavord, A. (2005). *The naming of names – the search for order in the world of plants*. Bloomsbury Publishing Pls.
22. Podbielkowski, Z. (1989). *Słownik roślin użytkowych*. Państw. Wyd. Rol. i Leśn.
23. Posch, H. (2001). *Co to jest medycyna Hildegardy*, Tom 1. Gdańsk-Oliwa: Wyd. Czuwajmy.
24. Ratsch, Ch. (1992). *Rośliny miłości. Afrodyzjaki wczoraj i dziś*. Warszawa: Wyd. Gamma.
25. Rhyner, H. (2000). *Zdrowo, młodo i radośnie z ajurwedą*. Kraków: Ofic. Wyd. Aster.
26. Storl, W. D. (2009). *Zioła lecznicze i magiczne*. Białystok: Studio astropsychologii.
27. Strzelecka, H., Kowalski, J. (2000). *Encyklopedia zielarstwa i ziołolecznictwa*. Warszawa: Wyd. PWN.
28. Szumowski, W. (1994). *Historia Medycyny*. Warszawa: Wyd. Sanmedia.
29. Świderkówna, A., Nowicka, M. (2008). *Książka się rozwija*. Wyd. 2. Wrocław: Zakł. Nar. im. Ossolińskich.
30. Wolski, T., Baj, T., Matosiuk, D., Kwiatkowski, S., Ziewiec, A. (2007). Szanta zwyczajna (*Marrubium vulgare* L.) – roślina lecznicza i miododajna. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio DD, LXII(2)*, 80-93.
31. Żmigrodzki, Z., Babik, W. Pietruch-Reizes. (2006). *Informacja naukowa. Rozwój – Metody – Organizacja*. Warszawa: Wyd. SBP.